

KÖPÖCZI RÓZSA

A BORY-VÁR MINT MAGÁNMITOLÓGIA

A SZIMBOLIZMUS JEGYEI BORY JENŐ MŰVÉSZETÉBEN

A posztmodern kor megtanított minket arra, hogy értékelni tudjuk az első látásra bizarrnak ható, a meglévő kategóriákhoz nehezen sorolható jelenségeket. Sok ember számára a székesfehérvári Bory-várral való első találkozás zavarba ejtő lehet, de aki hagyja magát elsodortatni a XXI. századi építészet formáitól merőben eltérő, a mai szemmel irracionálisnak ható XX. századi vár varázsától, könnyen büvkörébe kerülhet. Mit üzenhet a mai látogatónak az egyre népszerűbbé váló, most már múzeumként működő építészeti együttes, ami eredetileg egy álmaiból matériába öntő szobrász-építész, Bory Jenő otthona volt? Az épületek túlélnek bennünket. Az egymás után következő nemzedékek újra és újra belakják, birtokba veszik az elődök által emelt házakat, várakat, palotákat, városokat. Az üzenetek, a rejtett jelentések egymásra rétegződnek, néha hosszú Csipkerózsika álomba merülnek. Mégis érdemes olvasni, az építész által megalkotott terek, formák, építészeti tagozatok, szobrok, díszítmények szövevényében, mert az előző századokban született alkotások is hordozhatnak tanulságokat a mai ember számára. Próbáljuk ilyen szemlélettel bejárni a Bory-vár zegzugos útvesztőit, talán sikerülhet egy olyan ember nyomára bukkanni, akinek volt bátorsága úgy élni, hogy tetteit álmai vezérelték.

Bory Jenő alkotói szándéka a Bory-vár esetében nem alkalmazkodott az általános értelemben vett hajlék, ház, otthon építésével szemben támasztott racionális mérnöki elvárásokhoz. Sokszor alárendelte a praktikus követelményeket a művészi formaképzés szabályainak, bár tanult építész volt – 1903-ban kapott diplomát a budapesti Műegyetemen –, mégis elsősorban szobrásznak tartotta magát. Első építészeti megbízása, a székesfehérvári *Jézus Szíve* templom (1909–1911) felépítése után jószerével nem kapott munkát eredeti szakmájában. Ő maga erősíti meg azt a feltevésünket, hogy a Bory-vár az elmaradt építészeti lehetőségek kompenzációjaként nőtt túl az egyszerű otthonépítés dimenzióin, végül megalkotta saját emlékművét és múzeumát, aminek még életében múzeumőre lett.

„A szarajevói tervekben csak emlék maradt és egy pár muzeális festmény, de a tervek a lélek mélyén tovább éltek és tovább fejlődtek... Sőt más is fejlődött belőlük. – Bármily hibetetlenül hangzik: a székesfehérvári Bory-vár ennek a csapásnak köszönheti létét. Hazajött a művész és amit abbahagyott ott, itthon folytatta. Nemcsak tervez, de épít is kifogyhatatlanul.”

Ez a történet már 1912-ben elkezdődött, amikor Bory Jenő a Székesfehérvár melletti Mária-völgyben megvásárolta azt az egyholdnyi területet, ahol eleinte csak egy kis prэшház állt abból a célból, hogy a nyári szünetet családjával ott tölthesse. Ettől a pillanattól – persze a háború kényszerű kiterőjével – kezdetét vette a Bory-vár építéstörténete, mely napjainkig tart, hiszen a leszármazottak, utódok gondosan próbálják helyreállítani, javítani a *mű-életmű* várban megtestesült, minduntalan felfeslő szövetét. A mítosz továbbélése szempontjából döntő momentum a folyamatosság. Az otthon-vár ma sem lakatlan, egyik alapvető funkciója, az otthon-lakás jellege máig megmaradt, továbbra is együtt élnek az intim magánéleti terek a nyilvánosságra szánt részekkel. Külön szerencse, hogy átvészelte a háború viharait, sikerült elkerülnie az államosítást, és a vár fenntartásának nehéz örökségét a szobrász leszármazottai ma is vállalják.

Ha lényegét néhány tömör mondatban próbáljuk megfogalmazni, eszünkbe juthatnak a középkori építőmesterek, vagy akár *Antoni Gaudi*, a századforduló nagy spanyol építész, aki legtöbbször nem használt kiviteli terveket, *„álmában kapott inspirációk, sugallatok alapján”* tervezte, építette házeit, templomait. Találhatunk példákat a századforduló Magyarországon épült historikus kastélyok között is, melyekre összehatásában, külső megjelenésében hasonlít Bory Jenő vára. Felidézhetjük a bajmóczi Pállfy-kastélyt, a tiszadobi Andrássy-kastélyt, vagy akár a budafoki Törley-kastélyt is. Tornyaik, bástyaik, várszerű megjelenésük miatt akár előképek is szolgálhattak Bory építményéhez. Időben sincsenek messze a székesfehérvári építkezéstől, a századfordulóra szinte valamennyi készen állt. De lényegét tekintve mégis egészen más dologról van szó. Míg az előbbieket egy-egy dúsgazdag, nem is biztos, hogy főúri család által megrendelt, a kor divatja szerint megtervezett és kivitelezett, funkciójukat nehezen találó építmények, addig Bory Jenő saját műalkotásának tekintette várát, nem annyira épületnek, mint inkább szobornak. Háza összefoglaló tervek nélkül, évről-évre fejlődött, terjeszkedett. Soha véglegessé nem váló formáival élőlényhez hasonlítható, akár Gaudi teremtményei. A

¹ Bory Jenő: Önéletrajz, 1943, a Bory-vár dokumentumtára

találékony, alaposan képzett építész-szobrász anyagban való jártasságát, mérnöki tudását álmai szolgálatába állította. A Bory-vár betonba öntött utópia, magánmitosz, nosztalgia elmúlt korok elveszett életformái iránt. Heroikus erőfeszítés egy olyan világ megteremtésére „privát” erőből, ahol még fenntartható a teljes élet illúziója, ahová vissza lehet vonulni, s falai között oltalmat találhat lakója a kinti világ embertelen légköre elől.

Nem kis bátorság és szakmai lelemény kellett ahhoz, hogy – néhol a racionális funkciók teljes háttérbe szorításával – mindent alá merjen rendelni szárnyaló képzeletének, de a legapróbb részletekről is pontosan tudva, hogyan illeszkednek majd az épület egészének szimbólumrendszerébe. Az építkezés összes kis lépése egy előre elképzelt, de csak később megvalósuló ideát szolgált. Nem születhetett meg úgy egyetlen tagozat, párkány, torony, beugró sem, hogy ne kapott volna valamilyen jelentést, még ha távolabbi időben nyeri is el értelmét. Ez a mondanivaló a századfordulón eszmélt ifjú, a háborút megjárt katona, a sikeres szobrász, a valódi társat megtalált férj, a lelkiismeretes tanár világgképéből alakult ki. A látszólag öncélú díszítményekkel ellátott, túlméretezett lakóház a magyarországi szimbolikus építészet különös példája. Nem véletlen, hogy a történelmi stílusok formakincsét használta föl kialakításához, ez magyarázható iskolázottságával, hiszen 1899-ben kezdte a műegytemet, amikor a historikus építészet legjelesebb mesterei tanítottak ott. Szobrászati tanulmányai során pedig, éppen legfogékonyabb ifjú korában Stróbl Alajosnak, a historikus szobrászat szuggesztív egyéniségének búvókörébe került. Stróbl színpadias lény, szcenírozó hajlama, virtuóz formaérzéke mind-mind jó talajra találtak tanítványa személyiségében. A Bory-várat egy különös, eklektikusnak tűnő összművészeti alkotásnak tekinthetjük, mely egészében mégis túlmutat a historizmuson, hiszen egy ember magántörténelme keres helyet a szűkebb pátria, és az azon túlmutató egyetemes emberi történelem rendszerében. Az épület egyben gigantikus szobor, legalábbis képzőművészeti alkotások hordozója, foglalata, háttéré. Építészeti tagozatai történelmi stílusokat idéznek, de egyik sem ismerhető fel tisztán. Benne van a historizmus múltba néző hajlama, a romantikus vonzódás a középkor világa iránt, de benne van a XIX–XX. század fordulóján fontosnak tartott „gesamtkunstwerk” iránti vágy is. Az épületben több száz, a legváltozatosabb technikával készült szobor található. A falakat elborítják a festmények, melyek készülhettek fresco, secco, olaj, tempera, akvarell technikákkal, nem beszélve a grafikákról. A vár külső és belső tereiben a legváratlanabb helyeken tűnnek fel a mozaikok, üvegfestmények, dísz kutak. Összemosódnak az építészeti tagozatok, szobrok, díszítmények. Mindezt új anyagok, főleg beton alkalmazásával teremtette meg. Számtalan oszlopot, párkányt, tagozatot, lépcsőt alakított ki az akkor még teljesen újszerű megoldásokkal. Erre a takarékoság is rákényszerítette, találékonyasága nem ismert határokat.

Nem példanélküli ez a gondolkodás a XX. század fordulóján eszmélt művészek között. Bory Jenő kortársa, a nagyszerű építész-szobrász, kőfaragóból lett polihisztor, Maróti Géza (1875–1941) sorsa az övéhez hasonlóan alakult. Maróti életművét is a szó szoros értelmében kitorölték a magyar művészettörténetből. Ő is Bory Jenővel azonos időben kezdte el építeni Zebegényben otthonát azzal a szándékkal, hogy legyen hová visszavonulnia a mozgalmak, sokszor zaklatott társadalmi életből, amibe már egészen fiatalon belemerült. A zebegényi Maróti-villa a privát szféra, a békesség helyszíne lehetett, de nyitva állt mindenki előtt, aki jó szándékkal közeledett feléjük. Ugyanakkor szimbolikus helyé tette építője, mert itt gyűjtötte össze – mintegy magánmúzeumába – a világ különböző helyein megvalósult, utána elpusztult vagy lebontott épületeinek mozgatható díszeit, installációit, felhasználta és beépítette máshol kipróbált építészeti, plasztikai megoldásait. Azokkal a saját tervezésű bútorokkal rendezte be szobáit, melyek a milánói, velencei világiállításokon a magyar iparművészet remekeiként szerepeltek. Maróti működését is áthatotta a „gesamtkunstwerk” iránti vágy. A szobrász, építész, installátor saját házában szerette volna ötvözni a világban szétszórt építészeti, szobrászi gondolatait, éppen úgy, mint Bory Jenő.

A párhuzam megvonása jelen esetben személyes indítékú is, hiszen módomban állt Maróti Géza zebegényi épületeinek felkutatása és publikálása.²

Visszatérve a Bory-várhoz. Alaprajza is szimbolikus. Két eszmei centruma: a *Hitvesi szeretet kápolnája* és a *műterem* Bory Jenő életének két sarkalatos pontját jelképezik. A művészet, család, építés, alkotás, költészet, pedagógia, közélet mind felfűződnek e két sarokpont között feszülő ívre. Az épületre jellemző az egyszerre jelen lévő vertikális és horizontális rétegzettség, az ebből adódó szövevényesség, titokzatosság. Többféle haladási irány mentén járhatjuk be, mindig más és más vizuális és hangulati élmények hatnak ránk.

„Széles betonlépcső vezet fel a mesterségesen kialakított két teraszon át a majdnem 8 m magas dombon álló főépülethez. Az első teraszon jobbra eredeti török síremlékek, balra pedig a második világháború alatt a Bory-vár területén hősi halált halt szovjet katona Bory Jenő által tervezett és felállított síremléke. Itt láthatjuk még a betonból készült pihenőt Boryné carrarai márványból faragott fiatalkori portréjával. A homlokzati rész baloldalán a vár galambos tornyai emelkednek.”³

Ha felérünk az első teraszra, mely a domboldalba épített támfalaknál végződik, neves emberek szoborportréiból kialakított galériát találunk. Bory Jenő házi panteonjába szinte kizárólag művészek kerültek be, fő helyen Munkácsy

² Maróti Géza 1875–1941 „Mi vagyunk Atlantisz”–Vederemol, Iparművészeti Múzeum Bp. 2002., szerkesztette: Ács Piroška, 85–101. oldal.

³ Dr. Ágoston Béla: Bory Jenő és a Bory-vár, 2. Kiadás, 14. o.

Mihály egész alakos emlékmű makettjével. A galéria előtt arany mozaikkal berakott betonlapon a művész jelmondata olvasható: „A kövek beszélnek.”

Továbbhaladva a második teraszra érünk, ami nem más, mint egy oszlopos, boltíves folyosó. Középső boltívét egy elefantszobor tartja, jelképesen a hátán hordozva az egész épület súlyát. Ezt a helyet ezért a kezdetektől *Elefántudvarnak* nevezik. Mellvédjén *Lehel vezér* és *Szolimán szultán* monumentális betonszobra áll. A folyosó falán Bory Jenő allegorikus freskóvázlatai láthatók, jól mutatva sajátos történelemszemléletét: számára a négy legfontosabb történelmi korszak a klasszikus római kor, a kereszténység, a hűbériség, és a szocializmus.

Ha jobb oldali irányba haladunk tovább a felfelé vezető lépcsőn, a főépület bejáratához érünk, ami több helyiségből áll. Középpontjában a kb. 100 négyzetméter alapterületű, betonkazettás mennyezetű szobrászműterem helyezkedik el, amit építője lovagteremnek is nevezett. Itt dolgozott egykor Bory-mester. Az eredeti felszerelésből már hiányzik a hatalmas mintázóasztal. Ezek a díszes termek ma már inkább múzeum benyomását keltik. Bory Jenő művein kívül több száz darabból álló, jelentős műgyűjteményének darabjai láthatók itt. Felesége festményei mellett, többek között Rakssányi Dezső, Körösfői Kriesch Aladár, Haranghy Jenő, Viski János... stb. vásznai borítják szinte tapétászerűen a falakat.

A várudvar baloldalán az épülethez kilátótornyok csatlakoznak, várkapu köti össze őket, fölötté vastag láncon pallos függ, itt természetesen betonból öntve. A toronytetők bástyáiról szép panoráma nyílik a környékre. A csigalépcsők, beugrók, pihenők is tartogatnak meglepetéseket, a legváratlanabb helyeken bukkan föl egy-egy portré, egész alakos figura vagy színes üvegablak. Mind-mind szimbolikus helyek, megállásra, gondolkodásra készítenek.

A vár hátsó traktusát, ami nem más, mint egy varázsos hangulatú belső kert, *Százoszlopos udvarnak* nevezték el. A zöld növényzet valójában a vár tereinek folytatása, mondhatjuk ezt a helyet az édenkert másának, olyan otthonos helynek, ahol néhány percre átléphetünk egy más idősíkba. Az udvart körbefutó folyosó fölött 103 oszlopon, 24 kupola emelkedik. Az így kialakított árkádok alatt Bory Jenő az ország különböző pontjain felállított szobrainak gipszmásolatait helyezte el, mintegy pszeudo múzeumot alakítva ki saját műveinek modelljeiből. Az egyébként sehol ilyen együttesben nem látható szobrokat gipszöntvények helyettesítik, melyek kissé bizarr látványt nyújtanak, mert az eredetileg különböző léptékű és anyagú művek itt egyneművé, egyszínűvé változtatva, egymás mellé állítva új minőségűvé váltak, különös hatást keltenek, szinte olyan érzésünk van, mintha egy panoptikumban járnánk.

A kupolák és oszlopok fölötti nyitott, árkádos folyosót történelmi szoborgaléria övezi, ez Bory Jenő sajátos nemzeti panteonja, betonba öntve. „A sorozat 43, többnyire páros betonszoborból áll, az ősvézér Álmossal kezdődik és Tinódi Lantos Sebestyénnel, a magyar múlt költőjével és kobzos dalnokával fejeződik be. A művész valamennyi történelmi alakját korhű öltözetben, történelmi szerepéhez stílusáltnan ábrázolta.”⁴

A várudvar hátsó részének szimmetria tengelyében, mintegy a műteremmel átellenben helyezkedik el: a *Hitvesi szeretet képolnája*. A kupolával fedett, centrális tér középpontját felesége teljes alakos márványszobora foglalja el. A szobrot körülvevő tér minden tartozékával – kisebb szoborvázlatok, például a *Csók* egyik változata, falfestmények stb. – egy életre szóló apoteozisa, romantikus rajongásának testet öltött bizonyítéka, éppen ezért a Bory-vár fontos helye, egyik szimbolikus középpontja. Az érzések ilyen túláradó megnyilvánulása nem volt ritka a XIX–XX. század fordulóján. Mai szemmel nézve már kissé túlzottnak érezhetjük, mégis el kell fogadnunk, mint ennek a világképnek a szerves részét.

Az egész várat egy hatalmas díszletnek tekinthetjük, egy olyan ember alkotásának, aki nem félt felvállalni élete szerepeit, és ezekhez a szerepekhez teremtette meg több évtized során a színpadot. Míután 1945-ben nyugdíjazták a Képzőművészeti Főiskola rektori székéből, pedig ereje teljében érezte magát, visszavonult Székesfehérvárra. Leginkább a vár háborús sérüléseinek a javításával foglalkozott, és múzeumőrként, idegenvezetőként élte életét saját otthonában. 1959-ben műtermében ravatalozták fel, ott vettek végső búcsút tőle tanártársai, tanítványai, tisztelői. A mű, a mester halála után Csipkerózsika álomba merült. Sok évtizednek kellett eltelni, hogy újraértékeljék a közben a magyar művészettörténetből a szó szoros értelmében kiírt művész munkásságát, ezzel együtt a Bory-várat is. Az élesztés sikerült. Az új megvilágításba helyezett szobrok, a letisztított festmények, az átrendezett szobák, a kijavított építészeti tagozatok, az újrafestett falak, a szobraiból rendezett kiállítások, a 2001-ben kiadott album életre keltették a Bory-kultuszt. Bár a Bory-vár pincéjében alvó Csipkerózsikát nem sikerült feléleszteni, de a túllökbe öltöztetett, alvó nőt ábrázoló, éteri szépségű szobor is részévé vált a Bory Jenő által folyamatosan épített legendának. Könnyen leleplezhető illúzióként kísért ma is a Bory-vár szövevényes tereiben, a látogatók mégis várják a vele való találkozást, ahogyan a gyerekek újra és újra hallani akarják a sokszor elmondott, jól ismert mesét. A pincében rejtőzködő *Csipkerózsika-installáció* kitűnően szimbolizálta Bory Jenő mítoszépítő hajlamának természetét.

Építészeti és szobrászi életművének egy részét a magyarországi szimbolizmus áramlatai közé sorolhatjuk. Ez a stílus Magyarországon nem határolható körül pontosan időben, nem jellemző rá a kronológiai következetesség. A legtöbb XIX–XX. század fordulóján kibontakozott életmű csak részlegesen, sokszor felületesen érintkezett hatásával. Bory Jenő fél századot átívelő munkásságát is hol erősebben, hol gyengébben itatja át eszmerendszere. Természetesen nem minden művén mutatkoznak tisztán ennek a stílustendenciának a jegyei, de világlátása, melynek fontos összetevője volt

⁴ Dr. Ágoston Béla: Bory Jenő és a Bory-vár, 2. jav. kiadás, 16. o.

az Egész visszaállításának vágya, a műfajok határainak tágítása, mítoszteremtő hajlama mégis ehhez az irányzathoz kapcsolják.

A Bory-vár méltón foglalja keretbe egy nagyformátumú élet lenyomatait, megőrizve a művész által létrehozott életmű világban szétszórt értékeit és a halála után is tovább élteteti az alkotó személye köré szövődött mítoszt. Ebben az értelmezésben válik világossá, hogy legfontosabb alkotása, a Bory-vár mint építészeti alkotás, műveinek foglalata, az általa teremtett magánmitológia tárgyi megtestesülése, művészi életművének esszenciája is egyben.